

1990

þÿ Ÿ¹ μ^¾ ∩ ¼ μ Ä Á ¿¹ ã Ä⁻ Ç ¿¹ Ä É ½ §
þÿ G R . 2 7 5 0 A , Æ Æ . 1 - 8 8 ^{0 ± 1} V A T I
þÿ 1 8 9 8 , Æ Æ . 3 4 2 - 3 9 3 . α ¿ À Á Ì² »

Katsaros, Vasilis

þÿ ‘ Á¹ ã Ä ¿ Ä - » μ¹ ¿ ± ½ μ À¹ ã Ä © ¼¹ ¿ ~ μ ã Ä ± » ¿ ½⁻⁰ · Ä

<http://hdl.handle.net/11728/7681>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΣΤΑΜΑΤΗ ΚΑΡΑΤΖΑ
ΑΝΑΤΥΠΟ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΟΙ *ΕΞΑΜΕΤΡΟΙ* ΣΤΙΧΟΙ ΤΩΝ ΧΦΦ PARIS. GR. 2750Α,
φφ. 1-88 ΚΑΙ VATIC. GR. 1898, φφ. 342-393^ν

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ

(Με πίνακες 1-4)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1990

ΟΙ ΕΞΑΜΕΤΡΟΙ ΣΤΙΧΟΙ ΤΩΝ ΧΦΦ PARIS. GR. 2750A,
φφ. 1-88 ΚΑΙ VATIC. GR. 1898, φφ. 342-393^γ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ

(Με πίνακες 1-4)

Στα φφ. 1-88 του χφ Paris. gr. 2750A μας παραδίδεται πόνημα με διάταξη σε λογοτεχνική μορφή των 100 κεφαλαίων, όπως συνηθίζεται στη βυζαντινή και ειδικότερα στην ασκητική γραμματεία¹. «Το έργο», γράφει ο Εύδ. Θ. Τσολάκης, «μας έχει διασωθή χωρίς την αρχή του, όπου πιθανόν να μνημονευόταν και το όνομα του συγγραφέα του. Αρχίζει από το λβ' κεφάλαιο... Στην πραγματικότητα το έργο αυτό είναι ένα συνοθύλευμα έμμετρου και πεζού λόγου. Κάθε κεφάλαιο περιλαμβάνει στην αρχή τέσσερις εξαμέτρους στίχους· ακολουθούν ύστερα τέσσερις ιαμβικοί και τέλος οκτώ μικροί ανακρεόντειοι στίχοι. Ακολουθεί ανάπτυξη σε πεζό και σχόλια στο περιθώριο»².

Στο παραπάνω μικτό κατασκευάσμα αναφέρθηκε ήδη στα 1875 ο E. Miller³, ο οποίος και δημοσίευσε δείγμα της μορφής ενός κεφαλαίου⁴, αλλά από την εποχή εκείνη ως τις μέρες μας δεν επιχειρήθηκε λύση του ζητήματος της προέλευσης του όλου ή των μερών του έργου⁵, ώστε τα κεφάλαια αυτά

1. Βλ. K. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. 1, Αθήναι 1897, (φωτ. ανατ. 1974), σ. 278.

2. Βλ. Εύδ. Θ. Τσολάκη, *Συμβολή στη μελέτη του ποιητικού έργου του Κωνσταντίνου Μανασσή και κριτική έκδοση του μυθιστορηματός του «Τα κατ' Αρίστανδρον και Καλλιθέαν»*, [ΕΕΦΣΑΠΘ, Παράρτημα 10], Θεσσαλονίκη 1967, σ. 26 και σημ. 1. Οφείλω να εκφράσω και από τη θέση αυτή θερμές ευχαριστίες στον καθηγ. Εύδ. Θ. Τσολάκη, που με παρότρυνε να ασχοληθώ με το θέμα της πατρότητας των στίχων και έθεσε στη διάθεσή μου φωτογραφίες του κειμένου των χφφ Paris. gr. 2750A και Vatic. gr. 1898.

3. Βλ. E. Miller, *Poème moral de Constantin Manasses*, *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, 9 (1875) 24-28.

4. 'Ο.π., σ. 26-28.

5. Η έρευνα αυτή πραγματοποιείται τώρα στο πλαίσιο ενός προγράμματος της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Παράλληλα έχει εκπονηθεί ήδη εργασία που εξετάζει τους ιαμβικούς στίχους από τον φιλόλογο Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη [με τίτλο *Ανδρονίκου Παλαιολόγου Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, κριτική έκδοση (δακτυλόγραφο), Θεσσαλονίκη 1984] και ετοιμάζεται σχε-

να θεωρούνται ως *Anonymi capita moralia*⁶. Παρόμοια επιφύλαξη εκφράζει και ο P. Canart όταν περιγράφει τα φφ. 342-394^v του χφ Vatic. gr. 1898⁷: δύο, συνεπώς, χειρόγραφα μας παραδίδουν —κι αυτά σε αποσπασματική μορφή⁸— το έργο:

α) *Paris. gr. 2750A* = P. Το χφ P, χρονολογημένο από τον Omont στον 13ο αι.⁹ και άλλους στον 14ο¹⁰, προέρχεται από τη Βιβλιοθήκη της μονής της Αγίας Αναστασίας¹¹. Περιγραφή του χφ P, βασισμένη στην αυτοψία του από τον Γιώργο Κεχαγιόγλου¹², βρίσκει κανείς τώρα στην εργασία του Δ. Κωνσταντινίδη¹³. Τα κείμενα που μας απασχολούν βρίσκονται στα φφ.

τική εργασία για το *Ηθικό ποίημα* του Κωνσταντίνου Μανασσή βασισμένη στα χφ Paris. gr. 2750A και Vat. gr. 1898 από τον καθηγ. Εύδ. Θ. Τσολάκη. Πρβλ. και Δ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 9, σημ. 3.

6. Βλ. H. Omont, *Inventaire Sommaire des Manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, τόμ. 3, Paris 1888, σ. 35.

7. Βλ. P. Canart, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices manu scripti recensiti Codices Vaticani graeci* (cod. 1745-1962), τόμ. I, *Codicum enarrationes*, In Bibliotheca Vaticana MCMLXX (1970), σ. 575-576: «*Incerti poemata didacticum*» capitibus centum efformatum, versibus hexametris, iambicis, anacreonticis scriptum; unicuique capiti subiunctus est commentarius; praeterea marginibus adscripta sunt scholia danturque glossae interlineares rubral ad vv. hexametros (idem opus, initio pariter mutilum at nostro plenius, exstat in cod. Paris. gr. 2750A, ff. 1 sqq.)».

8. Το χφ Paris. gr. 2750A αρχίζει από το λβ' κεφάλαιο και παραλείπει πέντε ενδιάμεσα, ενώ το χφ Vatic. gr. 1898 αρχίζει από το νθ' κεφάλαιο.

9. Βλ. H. Omont, *Inventaire*, τόμ. 3, σ. 35. J. Darrouzès, *Les manuscrits du monastère Saint-Anastasia pharmacolytria de Chalcidique*, *REB* 12 (1954) 54 [= *Littérature et histoire des textes byzantins*, Variorum Reprints, London 1972, I, 54]. Εύδ. Θ. Τσολάκη, *Συμβολή*, σ. 22.

10. Βλ. E. Miller, *Poème moral*, σ. 24. O. Mazal, *Das Moralische Lehrgedicht in cod. paris. gr. 2750A*—ein Werk eines Nachahmers und plagiators des Konstantinos Manasses, *BZ* 60 (1967) 250. Του ίδιου, *Der Roman des Konstantinos Manasses, Überlieferung, Rekonstruktion, Textausgabe der fragmente* [*Wiener Byzantinische Studien*, IV], Wien 1967, σ. 63. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* [*Handbuch der Altertums-wissenschaft*, XII.5.1] München 1978, σ. 126. Πρβλ. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 19-20.

11. Βλ. E. Miller, *Poème morale*, σ. 25. J. Darrouzès, *Les manuscrits du monastère Saint-Anastasia*, σ. 54. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 18.

12. Λισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά και από τη θέση αυτή τον καθηγ. Γιώργο Κεχαγιόγλου που ανταποκρίθηκε πρόθυμα στο γράμμα μου να δει και να περιγράψει αναλυτικά το χφ Paris. gr. 2750A.

13. Βλ. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 15-20.

Οι εξάμετροι στίχοι των χφφ Paris. gr. 2750A και Vatic. gr. 1898

1-88 και η αρίθμηση των κεφαλαίων αρχίζει, όπως είδαμε παραπάνω, από το τριακοστό δεύτερο (λβ') κεφάλαιο, επειδή το χφ P είναι ακέφαλο¹⁴. Τα εξαμετρικά τετράστιχα όμως δεν αντιστοιχούν στον αριθμό από λβ'-ρ', γιατί έχουν εκπέσει φύλλα από το χφ P¹⁵. Έτσι μας παραδίδονται μόνο 63 τετράστιχα, δηλ. 252 συνολικά στίχοι.

β) *Vatic. gr. 1898* = V. Το χφ V χρονολογείται στον 14ο αι. και τα κείμενα που μας ενδιαφέρουν βρίσκονται στα φφ. 342-394^v. Περιγραφή του χφ V βρίσκεται κανείς στον κατάλογο των ελληνικών χειρογράφων της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, συνταγμένο από τον P. Canart¹⁶. Το χφ V ακολουθεί το κείμενο του χφ P και, όπως έδειξε ήδη ο Δ. Κωνσταντινίδης¹⁷, και τα δύο έχουν ένα κοινό πρότυπο. Το χφ V περιέχει τα κεφάλαια νη'-ρ'¹⁸. Είναι και τούτο ακέφαλο και παραδίδει 42 τετράστιχα, δηλ. 168 συνολικά στίχους που μας αφορούν.

Το γεγονός ότι στα φφ. 346^v-350^v του χφ Vindobon. phil. gr. 149¹⁹ σώζονται «Κεφάλαια διά στίχων ιαμβικών περί αρετής και κακίας του Παλαιολόγου κυρού Ανδρονίκου Κομνηνού του υιού του τρισμακαρίστου και αιιδίμου σεβαστοκράτορος»²⁰, μερικά από τα οποία ταυτίζονται με τα ιαμβικά τετράστιχα που περιέχονται στα γνωστά μας χφφ P και V²¹, λύνει οριστικά το πρόβλημα της απόδοσης των ιαμβικών στίχων του «συνοθυλεύματος» που συνέταξε ο άγνωστος ανθολόγος. Τους ιαμβικούς στίχους περιλαμβάνει στην κριτική έκδοση των «Κεφαλαίων περί αρετής και κακίας» του Ανδρονίκου Παλαιολόγου ο Δ. Κωνσταντινίδης²². Τα ιαμβικά τετράστιχα, λοιπόν, της συλλογής των χφφ P και V είναι έργο του Ανδρονίκου Κομνηνού Βρανά Δούκα Αγγέλου Παλαιολόγου, γιού του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου, που ήταν αδελφός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282)²³,

14. Βλ. E. Miller, *Poème morale*, σ. 25. Εύδ. Θ. Τσολάκη, *Συμβολή*, σ. 26, σημ. 1.

15. Λείπουν τα τετράστιχα των κεφαλαίων λγ', λδ', με', μη' και μθ', βλ. σχετικό πίνακα παρακάτω.

16. Βλ. σχετική παραπομπή στη σημ. 7 εδώ.

17. Βλ. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 20-41.

18. Βλ. σχετικό πίνακα παρακάτω.

19. Περιγραφή του χφ. βλ. στον κατάλογο του H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, τόμ. I, Wien 1961, σ. 250-255.

20. 'Ο.π., σ. 255. Βλ. ακόμη Κ. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, τόμ. Β', σ. 160. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 8.

21. 'Ο.π., σ. 8-12.

22. 'Ο.π., σ. 28-45.

23. Για το πρόσωπο βλ. Α. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palai-*

ενός λογίου δηλ. του 13ου-14ου αι. ($\pm 1261/1268 - \pm 1325$)²⁴, στα χρονικά όρια του οποίου εμπίπτει και η γραφή των χφφ Ρ και V.

Η ερευνητική προσπάθεια, που σχετιζόταν με τη διακρίβωση του ζητήματος σε ποιόν ανήκουν οι *εξαμέτροι* στίχοι των παραπάνω χειρογράφων —και που αποτελεί στόχο αυτής της ανακοίνωσης— αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολη και από το γεγονός ότι ο ανώνυμος βυζαντινός ανθολόγος παραλλάσσει συχνά το αρχικό πρότυπο των κειμένων²⁵.

Με τους *εξαμέτρους* στίχους, όσο μπορώ να ξέρω, δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα κανείς από τους ερευνητές· επομένως και όσοι αναφέρθηκαν σ' αυτούς παρέβλεψαν το ζήτημα της πατρότητάς τους²⁶. Ο E. Miller —που χρησιμοποίησε το χφ Ρ στη μελέτη του για το *Ἡθικὸ ποίημα* του Κωνσταντίνου Μανασσή²⁷ (έργο που περιλαμβάνεται στο ίδιο χειρόγραφο) και εξέδωσε, όπως είδαμε²⁸, ένα απόσπασμα από το «συνοθύλευμα»—αναφορικά με τους *εξαμέτρους* γράφει: *quatre vers hexamètres d'une facture souvent détestable, quelques-uns cependant rappellent la manière de Saint Grégoire de Nazianze*²⁹. Ο Miller, λοιπόν, υποπτεύθηκε ότι ορισμένοι στίχοι θυμίζουν το ύφος του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, χωρίς ωστόσο να διατυπώσει με βεβαιότητα το συμπέρασμά του, τεκμηριώνοντάς το με σχετική έρευνα· αυτός είναι ο λόγος που οι επόμενοι μελετητές, αν και γνωρίζουν τη μελέτη του Miller, εκφράζονται με επιφύλαξη ως προς την πατρότητα των στίχων, έτσι ώστε ακόμη και στον κατάλογο του P. Canart³⁰ τα κείμενα να περνούν ως έργο ανωνύμου.

Η υπόνοια του Miller υπήρξε για την έρευνα αυτή η αφετηρία. Με την ανάγνωση και τη μεταγραφή του όλου κειμένου του πονήματος από τα χφφ Ρ και V προέκυψαν και άλλα στοιχεία, ώστε η προσπάθεια για την ταύτιση των *εξαμέτρων* να πάρει την οριστική της ορθή, όπως αποδείχτηκε, κατεύθυνση.

Iogen, München 1938, σ. 6, 5. Πρβλ. M. Pichard, *Le roman de Callimaque et de Chrysorrhoe. Texte établi et traduit par M. Pichard*, Paris 1956, σ. XXIV-XXVI. Βλ. και Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 4-7.

24. *Ό.π.*, σ. 4-5.

25. Βλ. σ. 80 εδώ.

26. Βλ. σ. 67-68 εδώ.

27. Για το *Ἡθικὸ ποίημα* με βάση τα χφφ Ρ και V ο καθηγ. Εὐδ. Θ. Τσολάκης ετοιμάζει ειδικό μελέτημα (βλ. Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 9 σημ. 3).

28. Βλ. παραπάνω σ. 00.

29. Βλ. E. Miller, *Poème morale*, σ. 25-26.

30. Βλ. P. Canart, *Codices*, σ. 575.

Έτσι π.χ. στα marginalia σχόλια προς την αρχή του έργου διαβάζουμε: «ἀπὸ τοῦ Θεοφάντορος Γρηγορίου οἱ παρόντες ἰάμβοι»³¹ και προς το τέλος του έργου «ἄλλα πάντα τὰ τῶν παρόντων ἰάμβων και ἀνακρεοντείων τυγχάνουσι. Μέννηται δὲ και τοῦ γέλωτος οὐ καλοῦ, δάκρυον ἐπαινούμενον, παρὰ τοῦ Θεολόγου ῥηθέν»³². Το ὄνομα του Θεολόγου αναφέρεται και στα 4δ'³³ και 4ζ'³⁴ κεφάλαια στα σχόλια του περιθωρίου. Βέβαια ο γραφέας αναφέρεται συχνά στο περιεχόμενο των ἰάμβων³⁵ —για τους εξάμετρος δεν υπάρχουν καθόλου marginalia— αλλά το θέμα, ο πυρήνας του θέματος, είναι κοινός. Άλλωστε οι ἰάμβοι, ὅπως είδαμε, είναι ἔργο του Ανδρονίκου Παλαιολόγου.

Οι πιο πάνω θετικές ενδείξεις συνηγορούσαν στο να αρχίσει η ερευνητική προσπάθεια ἀπὸ το ποιητικό ἔργο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, με ὅλες τις δυσκολίες, που προκύπτουν ἀπὸ την ἔλλειψη σχετικών ευρητηρίων στη βυζαντινή καθόλου γραμματεία αλλά και στην περίπτωση του έργου του Γρηγορίου του Θεολόγου³⁶. Η έρευνα κατέληξε στη διαπίστωση ὅτι οι εξάμετροι στίχοι των χφφ P και V παρουσιάζουν την ἀκόλουθη αντιστοιχία με την ἔκδοση αναφοράς του ὅλου ποιητικού ἔργου του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, της *Patrologia Graeca*³⁷:

31. Χφ. P, φ. 14^v in sin. marg. (κεφ. μδ').

32. Χφ P, φ. 78 in dex. marg. (κεφ. 4γ'). Πρβλ. χφ V, φ. 386, in dex. marg.

33. Χφ P, φ. 79^v in sin. marg.: «Ἄλλα πάντα τῶν παρόντων ἰάμβων και ἀνακρεοντείων τυγχάνουσι. Μέννηται δὲ και τὸ παρὰ Θεολόγου λεγόμενον...». Πρβλ. χφ V, φ. 387, in dex. marg.

34. Χφ P, φ. 83 in dex marg.: «Περὶ τὸ ὀλίγον και τὸ πολὺ και ἄλλοι μὲν τῶν ἁγίων <πατέρων>, ἄλλα και ὁ Θεολόγος λέγει Γρηγόριος». Πρβλ. χφ V, φ. 390^v, in sin. marg.

35. Βλ. π.χ. σημ. 33, 34 ἐδῶ, κ.ά.

36. Προχώρησα με ἀντίστροφη διαδικασία. Ευρητήριασα ὅλους τους στίχους των χφφ P και V και ἀνίχνευσα ὅλο το ποιητικό ἔργο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού.

37. Για την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Φιλολογίαν*, τόμ. Α', τεύχ. Β', Αθήναι 1958, σ. 172-173. Η αναμενόμενη κριτική ἔκδοση των ἔργων του Ναζιανζηνού ἀπὸ την Ακαδημία της Κρακοβίας (δ.π., σ. 172, σημ. 1) δὲν πραγματοποιήθηκε. Για τις ἐκδοτικές προσπάθειες που ἀνελήφθησαν ἀργότερα ἀπὸ το Institut des Sources Chrétiennes (καθηγ. P. Galay), το Πανεπιστήμιο του Münster (καθηγ. M. Sicherl) το Πανεπιστήμιο της Πίζας (καθηγ. Cl. Moreshini) και το Καθολικό Πανεπιστήμιο της Louvain-la-Neuve (καθηγ. J. Mossay) βλ. *Studien zur Geschichte und Kultur des Gessellschaft und der Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université Catholique de Louvain*, επιμ. J. Mossay - M. Sicherl, με τη συνεργ. G. Garitte, τόμ. 2, II. *Symposium Nazianzenum* (Louvain-la-Neuve, 25-28 Αυγ. 1981), *Actes édités par J. Mossay*, Paderborn München-Wien-Zürich 1983, σ. 3-5.

A/A	χφ P	χφ V	Αριθμηση και τίτλος κεφαλαίου	Migne P.G. τόμ. 37	Ακολουθία στίχων εντός του τετραστίχου
1	φ. 2	—	λβ' περι εὐγενείας P	1515. 129, *30, 131*	αβγ*
2	φ. 3	—	λε' περι ἀγενείας P	582. 53, 55, *, 57	αβ*δ
3	φ. 4 ^v	—	λς' περι παραλόγου ὀρέξεως	1301. 10, 11, 12, 13	αβγδ
4	φ. 6	—	λζ' περι γυναικῶς	1014. 601, 602, 603, 604	αβγδ
5	γφ. 7 ^v	—	λη' περι μνήμης	603. 319, 321, 322, 323	α(1)βγδ
6	φ. 9	—	λθ' περι ἀρχῆς καὶ (ἐξουσίας)	590. 143, 144**	αβ**
7	φ. 10 ^v	—	μ' περι εὐεργεσίας	782. 25, 27, 28, 29	α(1)βγδ
8	φ. 11 ^v -12	—	μα' περι κολάκων	895. 148, 149, 150*	αβγ*
9	φ. 13	—	μγ' περι αὐταρκειάς	589. 134, 135, 136, 137	αβγδ
10	φ. 14-14 ^v	—	μδ' περι εὐτυχίας	773. 92, 93, 94, 95	αβγδ
11	φ. 15 ^v	—	μς' περι μετανοίας	1487. 106, 107, 108, 110	αβγ(1)δ
12	φ. 17 ^v	—	μζ' περι ἐξαγορευσεως	1488. 118, 119, 120, 120	αβγ(1)δ
13	φ. 20	—	ν' περι φιλοπονίας	771. 72, 73, 77, 78	αβ(3)γδ
14	φ. 21 ^v	—	να' περι θρασυτητος	677. 126, 127, 128, 129	αβγδ
15	φ. 23	—	νβ' περι λύπης	671. 45, 46, 47, 48	αβγδ
16	φ. 24	—	νγ' περι νεότητος	769. 51, 52, 57, 58	αβ(4)γδ
17	φ. 25	—	νδ' περι κάλλους	569. 613, 614, 615/534.	
				157	

18	φ. 27	—	νέ' περι προσοχής	913. 33, 34, 35, 36	αβγδ
19	φ. 28 ^v	—	νς' περι τῆς μελλούσης κρίσεως	773. 99, 100, 101, 102	αβγδ
20	φ. 30	—	νζ' περι ιατρῶν	* * * *	
21	φ. 31 ^v	—	νη' περι ἀσωτίας	585. 87, 88, 89, 90	αβγδ
22	φ. 33	343 ^v	νη' περι δυσγενείας P τῶν εὐγενῶν V	* * * *	—
23	φ. 34 ^v	345	ξ' περι φιλαυτίας	* * * *	—
24	φ. 36	346 ^v	ξα' περι μνήμης θανάτου	910. 1, 2, 3, 5	αβγδ
25	φ. 37 ^v	349	ξβ' περι τοῦ ὅτι δυσαισπαστος post δυσαισπαστος ad. ἡ κακία V	971. 23, 24, 25, 26	αβγδ
26	φ. 39	350 ^v	ξγ' περι φόβου	676. 113, 114, 115, 116	αβγδ
27	φ. 40	351 ^v	ξδ' περι μέθης	601. 297, 298, 295, 296	δαβγ
28	φ. 42	353	ξε' περι τῶν ταχέως μεταβαλλομένων	550. 365, 366, 367, 368	αβγδ
29	φ. 43	354	ξς' περι διδαχῆς	1345. 10, 11, 12, 13	αβγδ
30	φ. 44 ^v	355 ^v	ξζ' περι τοῦ γνῶθι σεαυτὸν	911. 7, 5, 8, 6	βδσαγ
31	φ. 46	357	ξη' περι συνηθείας περὶ τοῦ ὅτι δυσαισπαστος ἡ κακία V 1510.	1358. 73, *, 74, *	α*γ*

A/A	χφ P	χφ V	Αριθμηση και τίτλος κεφαλαίου	Migne P.G. τόμ. 37	Ακολουθία στίχων εντός του τετρα- στίχου
32	φ. 47	358	ξθ' περι τοῦ διέρχουσαι τῆς Θείας γραφῆς / 1510. 58 / 1511. 71, 72, 73	1510. 58 / 1511. 71, 72, 73	α(ν)βγδ
33	φ. 48 ^v	359 ^v	τάς θείας γραφάς V	***	—
34	φ. 49 ^v	360 ^v	ο' περι ἡσυχίης / ἡσυχίας V οα' περι αἰσχύνης περι ἐντροπίας	1365. 173, 175, 177, 178	α(1)β(1)γδ
35	φ. 51	362	οβ' περι φίλων	***	—
36	φ. 52	363 ^v	ογ' περι φιλαδελφείας / φιλαδελφίας V	* 1361. 114, 116, 117	*β(1)γδ
37	φ. 53 ^v	365	οδ' περι δυστυχίας	780. 22, 23, 24, 25	αβγδ
38	φ. 55 ^v	366 ^v	οε' περι ψόγου	597. 246, 247, 248, 249	αβγδ
39	φ. 57	368	ος' περι ἐπαίνου	911. 9, 11, 12, 22	α(1)βγ(ν)δ
40	φ. 58	368 ^v	οζ' περι πενίας οη. V	774. 119, 121, 124, 123	βγδα
41	φ. 60	370 ^v	οη' περι χάριτος	782. 5, 6, 7, 8	αβγδ
42	φ. 61	371 ^v	οθ' περι τοῦ τιμᾶν τοὺς γονεῖς	1480. 1, 4, 5, 6	α(2)βγδ
43	φ. 62	372	π' περι πολυπραγμοσύνης	*1356. 46, * *	*β**
44	φ. 63	373	πα' περι πλούτου	781. 1, 2, 5, 6	αβ(2)γδ
45	φλ. 64 ^v	374	πβ' περι ὀμιλίας	914. 49, 40, 51 / 551. 384	αβγ / *
46	φ. 65 ^v	375	πγ' περι ἐλέγχου	884. 1, 3 / 885. 13, 16	α(1)β / γ(2)δ
47	φ. 66 ^v	376	πδ' περι γήρους	758. 39, 40, 41, 42	αβγδ

48	φ. 67 ^v	377	πε' περι νόμου	456. 1, 2, 3, 5	αβγ(1)δ
49	φ. 69	378	πς' περι άφροσύνης	* * * *	—
50	φ. 70	379	πζ' περι ύπονοίας	1008. 512, 513, 514, 515	αβγδ
51	φ. 71 ^v	380	πη' περι φιλαργυρίας	912. 25, 26, 27, 28	αβγδ
52	φ. 72 ^v	381	πθ' περι νοθεσίας	1375. 303, *, 305, *	α*γ*
53	φ. 74	382 ^v	ι' περι παιδείας	1481. 18, 19, 20, 21	αβγδ
54	φ. 75	383 ^v	ια' περι πλεονεξίας	443. 56, 57, 58, 59	αβγδ
55	φ. 76 ^v	384 ^v	ιβ' περι φιλοτεχνίας	1522. 11, 16, 17, 12	αδβγ
56	φ. 78	385	ιγ' περι γέλωτος	* AP119 * *	—
			περι σωφροσύνης V		
57	φ. 79	386 ^v	ιδ' περι άντιλογίας	555. 433, 434, 435, 436	αβγδ
58	φ. 80 ^v	388	ιε' περι ένυπνίων	992. 290, 291, 294, 296	αβ(2)γ(1)δ
59	φ. 81 ^v	389	ις' περι άνωμαλίας	550. 369, 370, 372, 373	αβ(1)γδ
60	φ. 83	390	ιζ' περι του ότι ούκ άδει τό πλείον άριστον	1529. 107, 108, 109, 110	αβγδ
61	φ. 84 ^v	391 ^v	ιη' περι τής του μεζονος προτιμήσεως	679. 145, 146, 152, 153	αβ(5)γδ
62	φ. 85 ^v	392 ^v	ιθ' περι άκριβείας	1518. 176, 177, 180, 184	αβ(2)γ(3)δ
63	φ. 87	393 ^v	ι' περι προχαιρετισμού	1475. 329, 330, 331, 332	αβγδ

Σημείωση: Πριν από την τελεία στιγμή ο αριθμός αναφέρεται στις στήλες της P.G. Με κόμμα διακρίνονται οι στίχοι, εδώ οι παρα-
τομπές στα φύλλα των χφ ή στις στήλες της P.G. αναφέρονται στην αρχή των τετραστίχων.

Υπόμνημα: α) Ο αστερίσκος (*) σημαίνει τους αταύτιστους στίχους. β) Οι αριθμοί εντός παρενθέσεων δηλώνουν τον αριθμό των
στίχων που υπερπηδά ο συντάκτης στη συνέχεια του έργου του Θεολόγου.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω δεδομένα μπορούμε να διατυπώσουμε τις εξής διαπιστώσεις:

Ο ανθολόγος συνθέτει το τετράστιχο, παίρνοντας συνεχόμενους στίχους από ποιήματα του Γρηγορίου του Θεολόγου κατά κανόνα με τη μορφή αβγδ. Άλλες φορές η σύνθεση αυτή γίνεται με παράλειψη ενδιάμεσων στίχων (λη' μ', μς', μζ', ν', νγ', ξθ', οα', ογ', ος', οθ', πα', πγ', πε', 4ε', 4ς', 4η', 4θ'), αλλαγή της σειράς τους (ξδ', ξζ', ογ', οζ', ηβ') ή σύνδεση δύο ημιστιχίων σε ένα στίχο. Π.χ.

οα' π ε ρ ι α ι σ χ ύ ν η ς

- PG 1365.173 ὦ μέλει, θανάτῳ βροτῶν γένος! Ὡς ὄα κακοῖσι
 175 οὔτε λόγον τίοντες, ὄν ἔνδοθι γινομένοισι
 1366.176 οὔτε νόμον τρομέοντες, ὄν ἔν ποτε λαϊνέησι
 179 Γράμματι ἀτρεκίην Χριστὸς ὑποσκιάων
 180 πλαξὶν ἀναξ ἐχάραξε, καὶ ὕστατον ἔν κραδίησι

Στα χφφ P και V ο τέταρτος στίχος (δ) έχει τη μορφή
 Χριστὸς ὑποσκιάων πλαξὶν ἀναξ ἐχάραξε.

Από το σύνολο των τετραστίχων δεν μπόρεσα, σ' αυτή τη φάση της έρευνάς μου³⁸, να ταυτίσω με το εκδομένο ποιητικό έργο του Γρηγορίου τα τετράστιχα:

- P30 νζ' Περὶ ἱατρῶν Ἰητῆρες ἀμύμονες, ἐλατῆρες ὀδυνῶν
 Ἀθήνης ὑποθημοσύναις νοέοντες πολλὰ
 ἡμὲν λυγρὰ, ἡδὲ ἐσθλά, ἡπια φάρμακα
 πολλῶν ἄξιοι βροτοῖς νούσων ἡδ' ὕγείας
 καὶ ἐσθλά P

2.

- P33 V343' νθ' Περὶ δυσγε- Θροῦνοι ἠύγενῶν ὄφρὸς κερδέσσ' ἀλιτρὸς
 νείας τῶν σχέτλιοι, ὄβριμοεργοί, ἀτάσθαλα μηχανόοντες
 εὐγενῶν V χειροδίκαι, ἀναδείης ἐπιειμένοι ἀλκήν
 οὓς τυφλώσειε Θεὸς ὄπιν δίκης πατοῦντας
 ἀλιτρὸς P ὄβριμοεργοί P ἐπι-
 μένοι P φλώσειε P

38. Η προσπάθεια θα συνεχιστεί και προς τις κατευθύνσεις που επισημαίνονται παρακάτω (βλ. σ. 85-86 εδώ) αλλά και προς την κατεύθυνση του θέματος της πατρότητας των ανακρεοντείων στίχων που ανήκουν στον τομέα της δικής μου ευθύνης, σύμφωνα με το πρόγραμμα για το οποίο γίνεται λόγος στη σημ. 5 εδώ.

κεροεσσ' ἀλιτροός: s.l. ἀδικος ἀμαρτημά-
των V σχετλιοι: s.l. ἔλεειροι V ὄβρι-
μοεργοί: s.l. ἰσχυροεργοί V ἀτάσθαλα:
s.l. ἀδικα, ἐπηβλαβῆ V μηχανόοντες: s.l.
μηχανόμενοι V νοέοντες: s.l. ἐνεργούν-
τες V χειροδίκαι: s.l. οἱ διὰ τὴν οἰκείαν
χεῖρα και δύναμιν V ἀναιδείης: s.l. ἀναι-
δούμενοι V ἐπιμένοι: s.l. και ποιούμενοι
τάς τιμωρίας τῶν ἄλλων, ἢ τάς οἰκείων
κρίσεις V ἀλκήν: s.l. δύναμιν V ὀπιν-
δίκης: s.l. φωνὴν κρίσεως V

3.

P34^v V345 ξ' περι φιλαυ-
τίας

Τίς δε σὺ ἐστὶ φέριστε καθνητηῶν ἀνθρώπων
τίπτ' ὑπέρομορα σαντὸν φιλέεις; οὐδέ τί σε
χρηὴ μὴ μεγαλίξω θυμῶ ἀμετρα φυσιῶν
οὐχ ὀράας γαῖαν και ὕδωρ, εἰς ταῦτα γὰρ ἦξεις

ἀσκεῖ V ἀπορριπτάζειν V

ἐστὶ:s.l.^β:ὑπάρχεις V φέριστε: s.l.
κρείττων V ὑπέρομορα: s.l. ὑπὲρ τὸ ὀ-
μορογραμμένον, ὑπὲρ τὸ πρόπον V μεγα-
λίξω: s.l. μεγαλύνω, μεγαλοῦψου V θυ-
μῶ: s.l. τῇ ψυχῇ φυσιῶν: s.l. ἐπαιρό-
μενος V ὀράας s.l. βλέπεις V γαῖαν:
s.l. γῆν V ἦξεις: s.l. ἔλθης V

4.

P48^v V359^v ο' περι ἡσυχίας

Ἐσυχίη νοῦν καθαίρει και Θεῶ παριστᾶ
πηγὴ γὰρ νοημάσι καθέστακ' αἰ
οὔποτε τῆς βλάβος ἐξ ἀναιδείης οὐδ' ἰταμόν
σωφροσύνην ἀσκεῖ, ἀμετρα σ' ἀπορριπτάζει

ἀσκεῖν V ἀπορριπτάζειν V

ἡσυχίη: s.l. ἡ ἀπὸ τοῦ κόσμου V κα-
θέστακ' αἰ: s.l. ὑπάρχει V οὔποτε τῆς:
s.l. ταύτης ἢ τῆς ἡσυχίης V ἐξ ἀναιδείης:
s.l. ἐξ ἀναισχυντίας V οὐδ' ἰταμόν: s.l.
ἀναισχυντον V ἀσκεῖν: s.l. ἐπιτηθεῖν
V ἀπορριπτάζειν: s.l. ἀποσειεσθαι, ἀ-
πορρίπτειν V

5.

P51 V362 οβ' Περὶ φίλων

Ξείνων φείδω ἔξοχα δ' αὐτε προκίθεο τούτων
οἷς χάρις ἔσθ' ὀμίλης, παραίφασις αὐτῶν
ἔσθλή,
οὐδὲν ἔνεστι βιωτὸν ἄπωθεν ἐταίρων ὄντων
μόνοισιν δὴ βροτοῖς λιμῆν φιλήης οὐκ ἀκίν-
δυνος

αὐτῶν V μούνοισι V βροτοῖς V

ξείνων: s.l. τῶν ξένων V φείδω: s.l.
ἐλέει ἔξοχα: s.l. λίαν V κίθεο: s.l.
προκίθεο V οἷς: s.l. τισιν V ἔσθ' ὀμι-
λήης: s.l. ὑπάρχει V αὐτῶν ἔσθλή: s.l.
οὕτως ἀγαθὴ V ἔνεστι: s.l. ἐνυπάρχει V
βιωτὸν: s.l. ζοῆν ἄξιον, τὴν βιώσιμον V
ἄπωθεν: s.l. μακρὰν V μούνοις: s.l. μό-
νοις V οὐκ ἀκίνδυνος: s.l. οὐκ ἄνευ
κινδύνου V

6.

P62 V372 π' περὶ πολυπρα-
γμοσύνης

Πολλὰ γλώσση χαρίζεσθαι, οὐτι νοῆμον
γλώσσα γὰρ ἀνθρώποισι στάσις ἠδὲ πτώσις
ἢ τε μάλιστα λέγειν ἡμὲν καλὰ ψεύδεσι ἴσα
ἴστω βάλλει δὴ καὶ ἀμεμφέα κερτομέοισιν

ψεύδεσιν V οἶδεν βάλλει δὴ καὶ
ἀμεμφέοι κερτομέοισιν V

Πολλᾷ γλώσση χαρίζεσθαι: s.l. πολλὰ
διὰ τῆς γλώττης χαρίζεσθαι, τοὔτεστιν κο-
λακεύειν V οὐτι νοῆμον: s.l. οὐδαμῶς
ὑπάρχει φρόνιμον V γλώττα—πτώσις: s.l.
σύστασις γὰρ καὶ πτώσις ἐν ταυτῷ ὑπάρχει
τοῖς ἀνθρώποις ἢ γλώσσα V ἢτε μάλιστα
—ἴσα: s.l. ἦτις ἦν ἢ γλώσσα περισσοτέρως,
τοὔτεστιν ὅμοια ψεύδεσι καὶ ψεύδους V
βάλλει: s.l. τιτρώσκει V ἀμεμφέα: s.l.
ἄφογον V κερτομέοισιν: s.l. λόγοις ὕβρι-
στικοῖς, ἢ γὰρ ὕβρις δηλαδὴ δάκνει καὶ τὴν
ψυχὴν V

7.

P69 V378 πς' περὶ ἀφροσύνης

Ἄφρων ἀνὴρ ὅς ἐπιχωρεῖ οἷς οὐκ οἶδεν
ὥς γὰρ ἄμεινον στέργειν οἷς ἔμαθε πᾶσι
δεΐλαιος δέ μοι ἄκρατα γαρύων παγγλωσίᾳ

μεμαθηκώς εἶτ' ἀνόητα λέγειν σὺν δοῦπῳ

Ἵως γὰρ ἄμενον στέργειν: s.l. οὕτως
ὑπῆρχε κρείττον V δειλαος: s.l. ἄθλιος
V ἄκρατα: s.l. ἀκράτως V γαρύων
παγγλωσία: s.l. φωνῶν διὰ πάσης γλώσσης
V σοῦπῳ: s.l. κτύπῳ V

8.

P78 V385^v 4γ' περὶ γέλωτος "Ἄν δὲ γέλωτα σαοφροσύνης ἕτερον κατίσχυς
ἔσθλόν γε πινυτοῖσι βροτοῖς, ἕξεις κλέος ἄφα-
τον
ἦν δ' αὖ φυσίγναθον πρόφον ἴσχυς παρειάων,
παῦρα σε θηήσονται καὶ ὕστατα λωβήσαιο

"Ἦν δὲ V

σαοφροσύνην: s.l. σωφροσύνην V ἔσ-
θλόν: s.l. ἀγαθόν V πινυτοῖσι: s.l. ἐπὶ
τοῖς φρονίμοις V κλέος ἄφατον: s.l.
δόξαν ἄρητον, πολλήν V φυσίγναθον:
s.l. φυσόντα καὶ ἐξογκούμενον τὰς γνάθους V
πρόφον: s.l. κτύπον V παρειάων: s.l.
τῶν σαγόνων V παῦρα: s.l. ὀλίγα V
θηήσονται: s.l. θαυμάσουσιν V ὕστατα
λωβήσαιο: s.l. ὕστερα, τελευταῖα βλαβήση.

Εντόπισα ὁμῶς σε δύο ἀπὸ αὐτὰ τα τετράστιχα ενδιαμέσους στίχους
που υποδηλώνουν ἐξάρτηση ἀπὸ στίχους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου:

π' περὶ πολυπραγμοσύνης

χφφ P, V Γλῶσσα γὰρ ἀνθρώποισι, στάσις ἠδὲ πτώσις.
PG 37. 135· 45 Πολλὰ δ' ἐπὶ γλώσση κέαται κακὰ φάρμακ' ὀλέθρου.
46 Γλῶσσα γὰρ ἀνθρώποις ἤμισυ τῆς κακίης.

4γ' περὶ γέλωτος

χφφ P, V ἔσθλόν γε πινυτοῖσιν βροτοῖς, ἕξεις κλέος ἄφατον
Anth. Pal. 119.6 ἔσθλης καὶ πινυτῆς τλήμονα τύμβον ἔχει.
(P. Waltz)

Ἐπτά, ἐπίσης, μεμονωμένοι στίχοι, που αναμφίβολα το ὕφος τους θυμί-
ζει Γρηγοριανό ὕφος, δεν κατέστη δυνατό για την ὥρα να ταυτιστούν:

P1 λβ'. δ <εὐκλε> ἐς εἶδος ψυχαῖς, φ... θεῖον τ...
P7^v λθ'. γ τίπτ' οὖν ἐνθάδ' ἐόντες, ὑπηνέμιοι φερόμεθα
» δ οὐδὲν ἐν ἡμῖν κράτος ἔχει· ἀνεμῳλία πάντα

P10^v   μα'. δ   κερτομέοντες, έπεσβόλοι, αΐσιμα οὐδέ γε εἰδότες
 P46 V357   ξη'. β   ἔρχεσθαι πρὸς τρίβον ἐληλαμένοισι πόδεςσι
 »   »   δ   σάρκα τε καὶ αἷμ' ἐκ ψυχῆς πάντα μισήσας
 P52 V363^v ογ'. α   Ἐκφύσημα, ἔν, εἰς χοῦς ἢ διάπλασις ἔγεντο

Μπορούμε στο σημείο αυτό να υποθέσουμε ότι οι παραπάνω στίχοι δεν αποκλείεται να διασκευάστηκαν από τον ανθολόγο, ο οποίος γνώριζε καλά τους εκφραστικούς τρόπους του Γρηγορίου, με την ίδια, προσήλωσή στη γραφή του Θεολόγου, που ένας παλιότερος ποιητής, ο Θεόδωρος Πρόδρομος, συντάσσει τον έμμετρο πρόλόγό του στην *Κατομυομαχία*³⁹. Επομένως από τη στιγμή που διαπιστώνει κανείς αποκλίσεις γραφής από το κείμενο του Γρηγορίου—και τέτοιες αποκλίσεις υπάρχουν αρκετές, είτε για λόγους μετρικούς είτε από επέμβαση του ανθολόγου, ο οποίος παραλλάσσει λίγο ή πολύ τον στίχο κατά το δοκούν⁴⁰—αρχίζουν τα προβλήματα όχι πια της αυθεντικότητας, αλλά του τρόπου με τον οποίο διεκπεραιώνεται η διαδικασία της σύνταξης. Στο κεφάλαιο π.χ. πθ' περὶ νοουθεσίας το τετράστιχο

χφφ P, V   *Μή σοι τέρψεις οὐδὲ χλιδῶσαι θαλία τε
 πρὸς καιρὸν θέλγουσαι, εἴτ' ἀφινθίζουσαι,
 οὐκ αἰσχροῶν ἐπέων εὐχαρις χάρις, οὐδὲ γέλωτες·
 ἔν ἐφετὸν Θεὸς οὐδ' οἷα χάρις ἄλλων ἐστίν*

στο εκδομένο κείμενο του Γρηγορίου του Θεολόγου ἀπαντάται ως εξής:

PG 37.1375.304 κ.ε. *Οὐδὲ τί μοι θαλίατε καὶ ἅ νεότητι μέμηλεν,
 οὐκ ἔσθος μαλακόν, οὐδὲ χλιδῶσα κόμη,
 Οὐκ αἰσχροῶν ἐπέων ἄχαρις χάρις, οὐδὲ γέλωτες
 Ἄκρατές, σαρκὸς βράσματα δυσμενέος
 Ἔσκε φίλα.*

Από το συγκεκριμένο τετράστιχο δηλ. ο ένας στίχος είναι ατόφιος και οι άλλοι αν και ανήκουν μέσα στο κλίμα του ποιήματος δεν ταυτίζονται. Κάποιος παρεμβαίνει και παρεμβαίνει συχνά. Αλλά η πηγή είναι η ίδια.

Για τα *Ποιήματα* από τα οποία αντλεί ο ανθολόγος τους ταυτισμένους στίχους ή δέχεται τη γλωσσική επίδραση στίχων τους είναι κατατοπιστικός ο ακόλουθος πίνακας:

39. Τη σχέση αυτή διαπίστωσε ο S. G. Mercati, *Il Prologo della Catomyomachia di Teodoro Prodromo è imitato da Gregorio Nazianzeno*, *Epist. IV* (Migne PG 37 col. 25B), *BZ* 24 (1923-1924) 28.

40. Τα θέματα αυτά συναποτελούν αντικείμενο μελέτης με την κριτική έκδοση των κειμένων.

ΒΙΒΛΙΟ Α΄

ΕΠΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ

ΤΟΜΗ Ι. ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ

Δ΄	Περὶ κόσμου	PG 37.	415-425	Περὶπτ.	5	PG 37:	418.37, 419.51.52, 420.53.54
Ζ΄	Περὶ νοερῶν οὐσιῶν	»	438-440	»	4	PG 37:	443.56.57.58.59.
Θ΄	Περὶ Διαθρησκῶν καὶ Ἐπιφανείας Χριστοῦ	»	456-464	»	4	PG 37:	456.θ΄.1, 457.2.3.5.
ΙΒ΄	Περὶ τῶν γνησίων βιβλίων τῆς Θεοπνεύστου Γραφῆς	»	472-474	»	4	PG 37:	603.321.

Σύνολο » 14

ΤΟΜΗ ΙΙ. ΗΘΙΚΑ

Α΄	Παρθενότης ἑπταίνος	PG 37.	521-578	Περὶπτ.	22	PG 37:	522.6, 534.157, 550.365.366. 367.368.369.370.372.373. 565.566, 569.613.614.615. 616, 572.653, 576.717
Β΄	Ἵποθῆκαι Παρθένους	»	578-632	»	30	PG 37:	578.5, 582.53.55.56.57, 584. 70, 585.87.88.89.90, 589. 134.135.136.137, 590.114. 143, 597.246.248.249, 601. 295.296.297.298, 603.319. 321.322.323, 606.355, 619. 522, 1287.1

Θ' Περί ἀρετῆς	667-680	»	17 PG 37:	667.126, 671.8.45.46.47, 676.113.114.115.116, 677. 127.128.129, 679.145.146, 680.152.153, 1475.331
ΙΓ' Περί κόσμου διαλογισμούς	754-755	»	1 PG 37:	769.52
ΙΔ' Περί τῆς ἀθροωπίνης φύσεως	755-765	»	5 PG 37:	758.39.40.41.42, 773.95
ΙΕ' Περί τῆς τοῦ ἐκτὸς ἀνθρώπου εὐτελείας	776-778	»	18 PG 37:	769.51·770.57, 771.72.73. 77.78, 773.92.93.94.99.100. 101.102, 774.119, 775.121. 123.124.126
ΙΣΤ' Περί τῶν τοῦ βίου ὁδῶν	778-781	»	6 PG 37:	779.15, 780.22.23.24.25, 781.2
ΙΖ' Διαφόρων βίων μακαρισμοὶ	781-786	»	8 PG 37:	781.1, 782.5.6.7.8, 783.27. 28.29
ΚΕ' Κατὰ Θυμοῦ		»	1 PG 37:	821.108
ΚΣΤ' Εἰς Εὐγενῆ δύστροπον	851-854	»	1 PG 37:	853.35
ΚΘ' Κατὰ γυναικῶν καλλωπιζομένων ⁴¹	884-910	»	5 PG 37:	884.1.3, 885.13, 895.149.150
ΛΑ' Γνώμαι δίστιχαι	910-915	»	23 PG 37:	910.1.2, 911.3.4.5.6.7.8.9. 10.11.12, 912.25.26.27, 913. 28.33.34.35.36, 914.49.50.51
ΛΖ' Εἰς τὴν Ὑπομονὴν		»	1 PG 37:	967.4
	Σύνολο	»		138

41. Βλ. τῶρα γι' αὐτό το ἔργο την κριτικὴ και σχολιασμένη ἔκδοσι του Andreas Knecht, *Gregor von Nazianz Gegen die putsucht der Frauen. Verbesserter griechischer Text mit Übersetzung, motivgeschichtlichem Überdlik und Kommentar*, Heidelberg 1972.

ΒΙΒΛΙΟ Β'
ΕΠΗ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΤΟΜΗ Α' ΠΕΡΙ ΕΑΥΤΟΥ

Α' Περὶ τῶν καθεαυτῶν	PG 37.	969-1017	Περὶπτ.	17	PG 37:	971.23.24, 972.25.26, 992. 236.290.291.294, 1005.471, 1008.512.513.514.515, 1014.434, 1015.601.603.604
ΚΗ' Ἐλεγειακὸν	»	1287-1288	»	1	PG 37:	1287.1
ΛΒ' Περὶ τῆς τοῦ βίου ματαιότητος καὶ ἀπιστίας, καὶ κοινοῦ πάντων τέλους	»	1300-1304	»	5	PG 37:	1301.10.11.12.13, 1304.51
ΜΒ' Ἐρῆνος διὰ τῶν αὐτοῦ μάγων καὶ πρὸς Χριστὸν δέησις περὶ λύσεως τοῦ αὐτοῦ βίου	»	1344-1346	»	4	PG 37:	1345.10.11.12.13
ΜΕ' Ἐρῆνος περὶ τῶν αὐτοῦ ψυχῆς παθῶν	»	1353-1378	»	11	PG 37:	1356.46, 1358.73, 1361.114. 116.117, 1365.175.178, 1366.177.178-79, 1375. 304.35
ΜΣΤ' Κατὰ σαρκὸς	»	1378-1381	»	1	PG 37:	1378.10
Ν' Κατὰ τοῦ πονηροῦ εἰς τὴν νόσον	»	1385-1395	»	1	PG 37:	1388.46
ΝΕ' Ἀποτροπὴ τοῦ πονηροῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ ἐπίκλησις	»	1400-1414	»	1	PG 37:	1400.14
		Σύνολο	»			41

ΤΟΜΗ Β' ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ

Α' Πρὸς Ἑλληνίῳν περὶ τῶν μοναχῶν προτροπευτικόν	»	1451-1477	»	5 PG 37:	1471.273, 1475.329.330. 332, 1479.11
Γ' Πρὸς Βιταλιανὸν παρὰ τῶν υἱῶν	»	1480-1505	»	18 PG 37:	1480.1.4.5.6, 1481.18.19.20. 21, 1487.106, 1488.107.108. 110.118.119.120, 1489.122, 1490.142.143
Δ' Παρὰ Νικοβούλου πρὸς τὸν Πατέρα	»	1505-1524	»	12 PG 37:	1509.54, 1510.58, 1511.71. 72.73, 1515.129.130.131, 1518.176, 1519.177.180.184
Ε' Νικοβούλου πρὸς τὸν υἱὸν	»	1521-1542	»	10 PG 37:	1358.73, 1521.1, 1522.11. 12.16.17, 1529.108.109.110, 1532.142
ΣΤ' Παρανετικὸν πρὸς Ὀλυμπιάδα	»	1542-1550	»	1 PG 37:	1547.61
Ζ' Πρὸς Νεμέσιον	»	1551-1517	»	3 PG 37:	1557.88.89, 1558.90
Μ' Πρὸς τοὺς φθονοῦντας	»	1358-	»	1 PG 37:	1358.14
ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ	»	Anthol. Pal. 119	»	1	

Από τον παραπάνω πίνακα προκύπτει ότι απουσιάζουν σχεδόν από τα τετραστίχα στίχοι από τα *Ἐπιγράμματα* του Γρηγορίου Ναζιανζηνού⁴². Το μεγαλύτερο ποσοστό στίχων ανθολογήθηκε από τα *Moralia*, που προσφέρονται περισσότερο για ηθική διδασκαλία.

Ἄλλα ζητήματα που έχει ν' αντιμετωπίσει κανείς σχετικά με τους εξάμετρους των χφφ Ρ και V είναι τα θέματα κυρίως της αρμονικής ή αταίριαστης τεχνικής που εφαρμόζεται στην επιλογή για τη σύνθεση των τετραστίχων, της ανταπόκρισης των στίχων μεταξύ τους στο νοηματικό επίπεδο με το αναγραφόμενο σήμα της επιγραφής του κάθε κεφαλαίου και, τέλος, του εντοπισμού του περιβάλλοντος (ή ακόμη και του συγκεκριμένου προσώπου) μέσα στο οποίο συνελήφθη και πραγματοποιήθηκε το σχέδιο μετατροπής —και με τη χρήση της τεχνικής *cento*⁴³— του ποιητικού έργου του Γρηγορίου στη λογοτεχνική μορφή των *εξαμέτρων* τετραστίχων, ενταγμένων σε μια σύνθεση με προορισμό την ηθικοδιδασκτική χρησιμότητά της.

Στα παραπάνω ζητήματα είναι δυνατό να δοθούν ικανοποιητικές λύσεις

42. Βλ. *Anthologie Grecque*, μέρος Α', *Anthologie Palatine*, τόμ. VI (βιβλίο VIII), κριτική έκδοση και μετάφραση στη γαλλική γλώσσα Pierre Waltz [Le Belles-Lettres], Paris 1944. Ας σημειώσω εδώ, παρενεθικά, ότι το ενδιαφέρον της σύγχρονης ελληνικής έρευνας για το ποιητικό έργο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού είναι υποτονισμένο: περιορίζεται κυρίως σε εργασίες θεολόγων (όπως π.χ. των Ανδρέα Φυτράκη, *Το ποιητικόν έργον του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού*, Αθήναι 1968· Δημ. Τσάμη, *Γρηγορίου του Θεολόγου, Επιτάφια επιγράμματα εις τον Μ. Βασίλειον και τους συγγενείς αυτού*, Θεσσαλονίκη 1971· του ίδιου, «Γρηγορίου του Θεολόγου Επιτάφια επιγράμματα εις τους γονείς του» [ανάτυπο από την *ΕΕΘΣΠΘ*, τόμ. 20], Θεσσαλονίκη 1976· Παν. Χρήστου, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Βίος-Συγγράμματα-Θεολογικά αντιλήψεις [Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Γρηγορίου Θεολόγου Ἔργα, 1], Θεσσαλονίκη 1975, σ. 9-63) ή σε γενικότερες προσεγγίσεις (όπως π.χ. της Χριστίνας Δεδούση, *Ο ποιητής Γρηγόριος ο Θεολόγος*, Ιωάννινα 1971 και του Μιχ. Δ. Στασινόπουλου, *Μορφές από τον τέταρτον αιώνα μ.Χ. Ιστορική εισαγωγή στο «Λόγο προς τους νέους» του Μεγάλου Βασιλείου* [Βιβλιοθήκη Σχολής Μωραΐτη, 3] Ψυχικό 1972, Μέρ. Β', κεφ. Β', σ. 123-142 και κεφ. Γ', Δ', σ. 151-188). Τη χρήση της Ομηρικής παρομοίωσης από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό εξετάζει σε πρόσφατο άρθρο της η V. A. Frangeskou, Gregory Nazianzen's Usage of the Homeric Simile, *Ελληνικά* 36 (1985) 12-26. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τομέας των μεταφράσεων στη νεοελληνική γλώσσα, βλ. Γρηγορίου Θεολόγου *άπαντα τα έργα* [Ἑλληνες πατέρες της Εκκλησίας, τόμ. 8, 9, 10, 11]. Εισαγωγή-Κείμενο-μετάφραση Γυν. Σακαλή, Θεσσαλονίκη 1977, 1985, 1986 και Γρηγορίου Ναζιανζηνού *ποιήματα*, Εισαγωγή-μετάφραση Ι. Α. Νικολαΐδης, Θεσσαλονίκη 1986.

43. Βλ. γι' αυτόν τον τρόπο σύνθεσης, *RE* III² 1929 και III² 1932, λ. cento. Πρβλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. II, σ. 98-104.

μόνο με την κριτική έκδοση των τετραστίχων που θα λάβει υπόψη της τη συνολική χειρόγραφη παράδοση του ποιητικού έργου του Γρηγορίου του Θεολόγου⁴⁴, εργασία που υπερβαίνει το πλαίσιο αυτής της ανακοίνωσης. Έχω τη γνώμη, ωστόσο, ότι το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα κείμενα αυτά δεν επικεντρώνεται μόνο στο συγκεκριμένο θέμα της προέλευσης του υλικού, αλλά κυρίως στα συμφραζόμενα των τάσεων που έχουν οι βυζαντινοί λόγιοι για την εκμετάλλευση της λογοτεχνικής παραγωγής, ειδικότερα μάλιστα όταν πρόκειται για παραγωγή που προέρχεται από τη βαθιά και δοκιμασμένη παράδοση. Μια πρόσφατη σχετικά εργασία της Lia Raffaella Cresci εξετάζει ακριβώς το πόσο ζωντανή ήταν η αποδοχή και η επίδραση του έργου του Γρηγορίου του Θεολόγου στα προγράμματα διδασκαλίας κατά τον 12ο αι.⁴⁵ Η χρήση του έργου του Ναζιανζηνού σε μια *Πανοπλία*⁴⁶ των αρχών του 14ου αι.⁴⁷ επιβεβαιώνει τη διαχρονική ηθικοδιδασκτική αξία του ποιητικού έργου του.

44. Θα πρέπει κυρίως να ερευνηθεί εάν στην ευρύτερη χειρόγραφη παράδοση του ποιητικού έργου του Ναζιανζηνού υπάρχει το φαινόμενο της σύνθεσης τετραστίχων στη λογοτεχνική μορφή των 100 κεφαλαίων. Η έρευνα της χειρόγραφης παράδοσης των ποιητικών έργων του Γρηγορίου Ναζιανζηνού έχει ήδη ξεκινήσει, βλ. Winfried Höllger, *Die handschriftliche Überlieferung der Gedichte Gregors von Nazianz. 1. Die Gedichtgruppen XX und XI, Mit Vorwort und Beiträgen von Martin Sicherl und den Übersichtstabellen zur handschriftlichen Überlieferung der Gedichte Gregor von Nazianz von Martin Werhahn*, (έκδ. Ferdinand Schönningh), Paderborn-München-Wien-Zürich 1985 και Norbert Gertz, *2. Die Gedichtgruppe I, Mit Beiträgen von Martin Sicherl*, έκδ. ό.π., 1986.

45. Βλ. Lia Raffaella Cresci, Sulla fortuna di Gregorio di Nazianzeni nel XII secolo, *Boll. Grott.*, n.s. 37 (1983) 3-17.

46. Έτσι χαρακτηρίζεται με σημείωμα από άλλο χέρι το περιεχόμενο του χειρογράφου. Βλ. E. Miller, *Poème morale*, σ. 25. Εύδ. Θ. Τσολάκη, *Συμβολή*, σ. 26. Δ. Κ. Κωνσταντινίδη, *Κεφάλαια περί αρετής και κακίας*, σ. 9, 18.

47. Δεν αποκλείεται αυτή η δραστηριότητα κατάστρωσης της συλλογής να προέρχεται από το περιβάλλον του ίδιου του Ανδρονίκου Παλαιολόγου που είναι ο δημιουργός των ιαμβικών τετραστίχων του έργου. Αλλά η υπόθεση αυτή χρειάζεται να ενισχυθεί και από άλλα στοιχεία.

Π ρ ο σ θ ή κ η: Η εργασία του Δημ. Κ. Κωνσταντινίδη (σημ. 5 εδώ) τυπώθηκε εντωμεταξύ στο περιοδ. *Βυζαντινά* 15 (1989) 179-236.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Ὁ Θεὸς ἡμᾶς ἰσοπέθει
ροῦν ἡμᾶς ἰσοπέθει
πνεύματι αὐτοῦ ἵνα ἡμεῖς
ἐκείνου ἰσοπέθωμεν
καὶ ἡμεῖς ἰσοπέθωμεν
καὶ ἡμεῖς ἰσοπέθωμεν
καὶ ἡμεῖς ἰσοπέθωμεν

Ἡ ἀρετὴ οὐκ ἐστὶν ἀρετὴ
ὅταν οὐκ ἔσται ἡ ἀρετὴ
καὶ ἡ ἀρετὴ οὐκ ἐστὶν ἀρετὴ
ὅταν οὐκ ἔσται ἡ ἀρετὴ

Ἡ ἀρετὴ οὐκ ἐστὶν ἀρετὴ
ὅταν οὐκ ἔσται ἡ ἀρετὴ
καὶ ἡ ἀρετὴ οὐκ ἐστὶν ἀρετὴ
ὅταν οὐκ ἔσται ἡ ἀρετὴ
καὶ ἡ ἀρετὴ οὐκ ἐστὶν ἀρετὴ
ὅταν οὐκ ἔσται ἡ ἀρετὴ
καὶ ἡ ἀρετὴ οὐκ ἐστὶν ἀρετὴ
ὅταν οὐκ ἔσται ἡ ἀρετὴ

σοφία λόγος τὸ κύριον ἰσοπέθει
διὰ φιλαίαν ἀπαραποιῦται· ὅτι γὰρ
ἔργον κρείττον ἀπαραποιοῦται
καὶ ἀπὸ τῶν ἑξ ἑσσοφῶν μαθησθε
ΞΖ πικρὸν τὸ ἔργον ἰσοπέθει

Ἰσοπέθεισιν αὐτὸν ἄριστον ἰσοπέθει
αἰὲν ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται

Ἰσοπέθεισιν αὐτὸν ἰσοπέθει
πράττειν ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται

Ἰσοπέθεισιν αὐτὸν ἰσοπέθει
πρὸς τὸν ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται

Ὁ ἰσοπέθεισιν αὐτὸν ἰσοπέθει
οἱ δὲ φῦται καὶ ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται

Ἰσοπέθεισιν αὐτὸν ἰσοπέθει
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται
ἰσοπέθεισιν ἀπαραποιῦται

1. Parisinus graecus 2750 A, p. 44v.

